

ԲՆԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆՐ

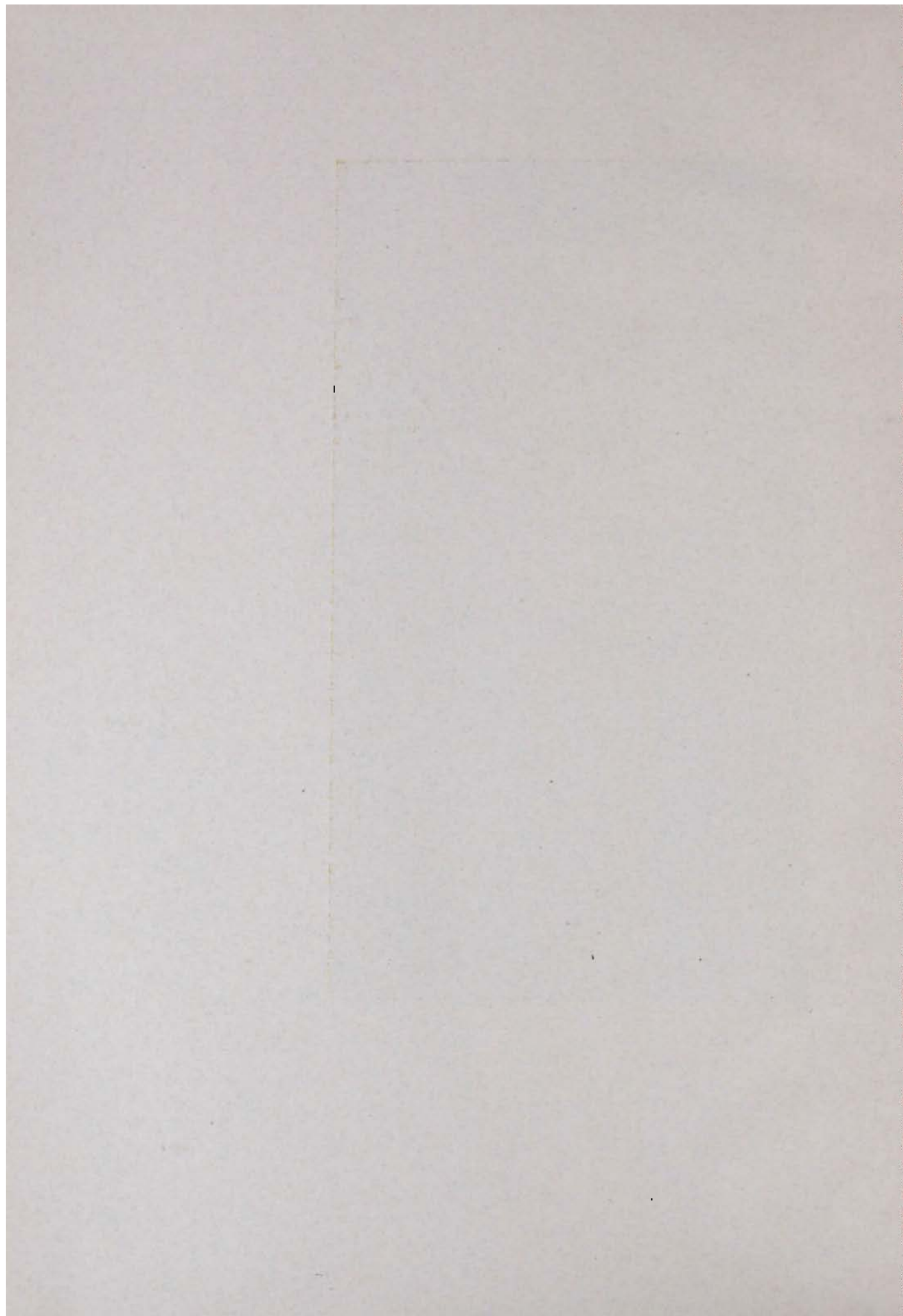
Էթնիկ կազմը: Լեոնային Ղարաբաղը հայկական այն եղակի մարդերից է, որոնց բնակչությունը առաջանալով տղամական վաղ ժամանակաշրջանում, հետագայում՝ շատ գարեբի ընթացքում դանդաղաբար պահպանել է իր էթնիկ կազմը, որը, սակայն, այստեղ արդեն չի կրում այն ամբողջական ընդլայնում, որը նրան հատուկ էր մինչև XVII դ. և XVIII դ. կեսերը: Այն դեպքում, երբ այլ մարզերի մեծ մասը կամ լրիվ զրկվել է իր բուն հայկական բնակչությունից (թուրքական պետության սահմաններում), կամ ուրիշ մարդերից այնքան օտար տարերի է ընգրկվել իր մեջ (օրինակ՝ Արարատյան ու Շիրակի հարթավայրերում), որ բոլորովին կորցրել է նախասկզբնական թե՛ լեզվական և թե՛ կենցաղային կերպարանքը, Լեոնային Ղարաբաղը պահպանել է համեմատաբար ավելի շատ էթնիկ ժառանգություն:

Հայ բնակչությունը մինչև XVIII դ. կեսերը Լեոնային Ղարաբաղում բավականին համախումբ էր, և, չնայած հայկական դուռների կողքին հանդիպում էլ էին ադրբեջանական բնակավայրերի լառանձին մանր օաղիսներ՝ ռսկյց և աջկակս, մարզում դեռ երկար ժամանակ ամուր չէր հաստատվում մահմեդական ազնվականությունը, ու այդ բնակավայրերն էլ ենթարկվում էին տեղական իշխանների՝ մելիքների կառավարմանը: Մինչդեռ, ամուսն չորային ամիսներին անասուններին բավականաչափ կեր չապահովող մերձկասպյան տափաստանների անասնապահության պայմանները հարթավայրերի անասնապահ ըրնակչությանն ավելի հրամայարար էին մղում ամրացնելու իրենց դիրքերը Ղարաբաղի լեոնաջրդթայից այն կողմ՝ մինչև Գորիս իջնող դարավանդները աարածվող Ղարաբաղի հարթային սարահարթի կանաչախիտ ալպիական մարդադեմքներում: Միայն դրանով պետք է բացատրել ինչպես Շահրուվաղի աղբյուրների, այնպես էլ Գարգառի հովտի մոտք Ասկերանի՝ այդ ճանապարհների

մատուցները դրավելու կիսավաշկատուն անասնապահական ցեղերից մեկի ներկայացուցիչ ջիվանշիրցի Փանահ խանի կրկնակի փորձերը՝ նրան, վերջապես, հաջողվեց սողոսկել ավելի վեր՝ բուն լեոնաշխարհի սիրտը և ամրանալ Գարգառի ճանապարհի ոչ միայն սկզբի, այլ նաև գլխավոր կետի՝ դրեթե հենց Ղարաբաղի լեոնաջրթայի լեոնանցքի մոտ, բարձր լեոնային արտավայրերում: Այստեղ նա հաստատվեց 1752 թ. իր վերահիմնած և ամրացրած Շուշիում: Շրջակա տեղանքի վրա վերից իշխող և երեք կողմից Գարգառ գետի և նրա աջ վտակի վրա ուղղորդված անդունդներով ընդհատվող այս ելուստից Փանահ խանը, իսկ այնուհետև նաև նրա ժառանգորդ Իրահիմ-խանը ոչ միայն աաիաստաններից լեոնային ալպիական արոսավայրերը տանող գլխավոր ուղին էին հսկում, որից օգտվում էին Թավրիպից Շամախի (որը Կովկասյան լեոնաջրթայի վրայով կապված էր ոռոսական շուկայի հետ) գրեցող ապրանքներով բեռնված կարավանները, այլ նաև հնադանդության մեջ էին պահում ասես վասալներ դարձած տեղական իշխաններին: «Ղարաբաղի խանության» կաղմավորման հետ աղբյուրներից էթնիկ տարրերն սկսեցին հիմնվել ոչ միայն Ասկերանի մոտ (Խոջալիի հովիտ), այլ նաև Շուշիում և է՛լ ավելի վեր, ինչպես նաև այլ վայրերում, այն դեպքում, երբ որոշ մելիքական տոհմեր իրենց գյուղացիների մի մասի հետ միասին սկսեցին հեռանալ Շամախի, Շամշադին, Ղազախ, Բորչալու, դեպի այն մարդերը, որոնք չորաստանի միջոցով ուղղակի կամ անուղղակի կերպով գտնվում էին Ռուսաստանի ադրբեջոյան տակ: Նրանց դնալուն ղուզրնթաց, աղատված վայրերը մեծ մասամբ դրադեցվում էին հարթավայրերից եկած ադրբեջանցիներով: Ռուսական իշխանության հաստատումից հետո հայ գաղթականներից ոմանք վերադարձան ետ և մասամբ վերադարձրին իրենց հին հողերը, մասամբ էլ

Տեսարան հին Եռլշի քաղաքից (XX դ. սկիզբ)

Հիմնագրեցին նոր դյուղեր: Սակայն վերադարձողները քիչ էին և ստորին գոտում հայ բնակչության նախկին խտությունն առանձնապես չվերականգնվեց: Այդ պատճառով, երբ 1828 թ. Թուրքմենշայի պայմանագրով պարսկահայերը սբազմված ուսական հողերը անդադրեցին ապագա իրավունք ստացան, պարսկական Ղարաբաղի մարզի հայերի մի մասն Արաքսն անցնելով, կարող էր անդամորվել ինչպես Ձանգեղուրում, այնպես էլ Լեռնային Ղարաբաղում: Այսպես, առանձին դյուղերում (օրինակ՝ Հաղբութի (Դիղակի) շրջանի Մելիքջանլու գյուղում) կամ ընդհանուր դյուղերում (օր.՝ Մակուտի դյուղում) տեղաբնիկ հայ բնակչության կողքին հայտնվեցին եկվոր հայեր: Այնուամենայնիվ, այդ հանգամանքը տեղաբնիկների բարձրագույն և ազագրական յուրահասակություններում նկատելի փոփոխություններ չստացան մասամբ այն պատճառով, որ, ըստ իմ հաշվումների, այդ տարրերը հաղիվ ամբողջ բնակչության 10%-ն են կազմում, մասամբ էլ այն պատճառով, որ Ղարաբաղի ու Ղարադաղի միջև վաղուց ի վեր դյուղային ունեին կենցաղային տնտեսական նրանց մերձեցնող տրանսպորտային մշակութային կապեր:

Մեր հետազոտության ժամանակ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը կազմում էր շուրջ 130 հազար մարդ, որից 120 հազ. հայեր, 10 հազ. ազերբեջանցիներ, որից միայն 5 հազարը բաժին էր ընկնում Շուշիին:

Փանահ իսանն ու նրա ժառանգորդ Իբրահիմ-խանն ամեն կերպ աշխատում էին Լեռնային Ղարաբաղում ամրացնել ու ամրապնդել իրենց մերձավորների հողատիրությունը: Իրենց մերձավորներին հաճախ ձեռնադրելով կամ սպասավորի աստիճանից բարձրացնում էին ընկի աստիճանի, նրանց որպես սեփականություն շուրջըրեն նվիրելով ընդարձակ հողատարածություններ, որի հետևանքով Մեհտի-Ղուլի խանի ժամանակ արգեն ազերբեջանական հողատերերն այնպեղ քանակապես ըավական ուժեղ էին ներկայացված, բայց նրանց հողերն առավելապես տեղադրված էին դաշաային Ղարաբաղում և ունեին հիմնականում ազերբեջանական բնակչություն, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի նրանց կալվածքներում հայերն զգալիորեն գերակշռում էին ազերբեջանցիներին: Այնուամենայնիվ, երկարատև հարևանությունը դաշաավայրերի (Ղարաբաղի և Մուղանի) և սարահարթերի ազերբեջանցիների հետ, դարավոր քաղաքական ենթակայությունը պարսկական շահերի գերագույն իշխանությանը, տեական հարաբերությունները մահմեդական ցեղային ավագանու հետ (ընդ որում, հազվադեպ չէին ամուսնական միությունների հաստատումը

նրանց և մելիքական աների միջև) առաջացնում էին ազերբեջանա-իրանական ազդեցության լայն ներթափանցում ոչ միայն անդի ավաաաների, այլև Ղարաբաղի հայկական բնակչության այլ խավերի մեջ ազերբեջաներենի իմացության (առանձնապես աղամարդկանց կողմից), երեխաներին մահմեդական անուններ աալու, արևելյան երաժշտության յուրացման, կանանց անհաղորդ և ստորացված վիճակի, բաղմակնության ձեերի (Շահնազարյան մելիքների ընտանիքում), առաջին՝ չբեր կնոջ դեպքում, երկրորդ՝ արամուսնական կին պահելու և այլ ձևերով: Ցավոք, հայկական և ազերբեջանական մշակույթների փոխհարաբերության կարևոր հարցն ուսումնասիրված չէ և, ընդհանրապես, գրականորեն քիչ է պարզարանված:

Սոցիալական խմբավորումը: Ռուսական գերիշխանության ժամանակաշրջանում Լեռնային Ղարաբաղում դասային հարաբերություններն արմատապես կերպարանափոխվեցին: Տնտեսական և քաղաքական կյանքի նոր պայմաններում պարսկական հասարակական դասային խմբավորումները բոլորովին անհարիր դուրս եկան և սկսեցին առաջ քայքայվել, անդը գիշերվով նոր ձևերին: Այս պրոցեսն առաջին հերթին շոշափեց աիրող մելիքների անմիջական հեանորդներին՝ անդի հողատեր կալվածատիրության արաոնյալ խավին: Ըստ ուսական Հիմնարկությունների ավայաների, ինչպես խաները, այնպես էլ մելիքները ղրկվեցին իրենց հրապարակային-իրավական արաոնություններից, որոնք անցան նոր ասաիճանավորությանն ու գինվորական իշխանությանը, և նրանք իշեցվեցին կալվածատերերի ասաիճանի, ընդ որում, որպես մասնավոր սեփականություն նրանց ամրացվեցին ընդարձակ հողային տարածություններ, իսկ դյուղական բնակչությունը դրվեց նրանցից տնտեսական ավելի մեծ կալվածության մեջ, քան մինչ այդ էր, մի մասն էլ ճորա հայտարարվեց: Բայց ցարական իշխանությունը ճարակորեն օդաադործեց այդ դասի ժառանգած ձգաումը դեպի ոաղմավարական դործունեությունը, և հովանավորելով նրա փառասիրությունը, սերունդ առ սերունդ նրանց ներքաշեց իր ղորքերի շարքերը, բայց ղալիորեն ավելի քիչ՝ կառավարության մեջ: Աղնվականական ոաղմական ուսումնարանների ու կաղեաային կորպուսի դռները լայնորեն րացված էին մելիքական ընտանիքների երեխաների առջև, որոնք հաճախ այնտեղ էին ընկնում ամենապատանի արիքում, այնուհետև ծառայելով հասնում էին րանակի ամենարարձր ասաիճանների, մեծ մասամբ մնալով արաակովկասյան ղորքերում, ուր նրանց դերադասում էր ուղարկել ցարական քաղաքականությունը: Ավաղ սերունդը, իրեն աղահովելով թոշակներով

և ուրիշ եկամուտներով, դեռես վերադառնում էր իր կալվածքներն ու այնտեղ անցկացնում կյանքի մընտցած օրերը: Սովորաբար, նրանք իրենց դեներալական հարկարաժինները կառուցում էին կոտորի տնցքից լուսավորվող ընդարձակ ընակարաններ՝ գլխատներ (սղարադամ)՝ ներկայացնող հին պալատներին (սամալաթ) կից: Այդ հարկարաժինները պահպանվել են մինչև այժմ Ավետարտնոց (Մելիք-Շահնաղարյաններ) գյուղում և հին տեղական և ներմուծված եվրոպական ձեռքի խառնուրդ են, այն է՝ դորդերով ծածկված ավանդական հողե հատակ, բարձր՝ տոտստաղի տակ պատում բացված լուսամուտներ, պարսկական ոճով բուխարի: Սովորութային իրավունքի ամուր չափանիշներով կառուցված և ներքին տոհմային միարտնությունը մինչդուռական ժամանակներում երաշխավորող սզդակցական կապերի ամրոգչ համակարգն տրտո խարխվում էր: «Մելիքի»՝ առհմային ավագի հեղինակությունն ընկնում էր կրտսեր անդամների՝ «բեկերի» աչքում, առավել ես, որ առտնությունը նոր պայմաններում որոշվում էր ոչ թե ծագմամբ, այլ առանձնապես ձեռք բերված ժառայողական փաստական դիրքով: Դեպքեր էին լինում, երբ շատ հեռավոր աղդականներ (դեներալ Մադաթովը), որոնց արենակցական կապի աստիճանը տոհմում արժանի էր ավելի համեստ տեղի, շնորհիվ ձեռք բերած իշխանի ու ժառայողական աղդեցություն, զրավում էին տոհմական կալվածքների լավագույն տեղումասերը, խուլ բողոք տոտչացնելով տոհմուկիցների մեջ: Գեներալ Մադաթովի մասին Մելիք-Շահնաղարյանների տոհմում, որոնցից, նու, բնակվելով Ավետարտնոց գոյակում, բոնի ուժով խլեց ամենանկամատրեր գյուղերից 15-ր, դեռ մինչև հիմա էլ զայրույթով են հիշում:

Աղնվականական հողերի մասնաառումը, որը ոռուտական ժառանգորդության օրենքի արդյունք էր, ավելի մեծ չափով էր հասցնում ներտոհմային իրավական չափանիշների խախտմանը: Մելիքական տոհմերից, ինչպես նաև նրանց երբեմնի հպատակներից շաանրը՝ արդեն սակավահող աղնվականներ, այլևս չէին կարող գյուղում մնալ և լքում էին այն, քանի որ քաղաքացիական հաշտության հաստատմամբ մելիքական առհմերի բաղմացումը չէր չափավորվում ավատաաիրական դարաշրջանի արյունահեղ երկպառակությունների պարբերական կորուսաներով: Անդաստաններն այնքան էին մանրատվել, որ աղնվականների մի մասը պետք է փնտրեր եկամտի այլ տեսակ, և իր փրկությունը տեսնում էր ոռուտներն լեզվի և ոռուական կրթության լավ յուրացման մեջ, քանի որ այդ դեպքում կառավարության մեջ, դատարանում, դորքում ծտոալելու մուտք էր բացվում: Գյուղերի լքման և

քաղաքներ հեռանալու այս պրոցեսն արագացավ գյուղացիներին աղատություն շնորհելով, որի պատճառով աղնվականության եկամուտներն զգալիորեն կրճատվեցին, և գյուղատնտեսությունը սեփական օդադործման արտադրությունից շուկայականի վերափոխվեց:

Նորեկուկ բուրժուազիան ավելի հարմարված դտնվեց ապրանքային արտադրության այդ առավելություններից օգտվելու գործում: Քան դարավոր տնտեսական ավանդույթներում կարծրացած աչնրվակտությունը: Երբ արդեն XIX դ. 70-ական թվականներից սկսվեց տեղական կառավարչության, դատարանի ու դորամասերի մեկուսացումը տեղարինիկ, հատկապես հայ տարրերի ներթափանցումից, աղնվականների հոսանքն ուղղվեց փաստաբանների, բժիշկների, ինժեներների, գյուղատնտեսների և այլ աղատ մասնագիտությունների կողմը, և միայն XIX դ. վերջերին ներգրավվեց երկրամասի առեարաարդյունարերական կյանքի մեջ, որի աշխուժացումը սերտորեն կապված էր Բաքու և Թիֆլիս քաղաքների նշանակության մեծացման հետ:

Այսպիսով, Ղարաբաղի հայ աղնվականությունը դնաց քաղաք, լրացնելով սպայության, աստիճանավորների, աղատ մասնագիտության տեր անձանց ու տրդյունտերողների շտրքերը, իր հողամասերը սովորութական իրավունքի պայմաններով վարձակալությամբ փոխանցելով գյուղացիներին, Տեղում մնացած մելիքական և աղնվականական այլ տոհմերի ժառանգները, հողի ծայրահեղ մասնատման պայմաններում, հաճախ ձուլվում էին արդեն կուլտկային-գյուղացիական տարրերի հետ ու թե՛ իրենց կրթությամբ և թե՛ հասարակական միտումներով ոչնչով նրանցից չէին տարբերվում: Հեղափոխությունը լեոնային Ղարաբաղի հարադատ գյուղերում նսաած և իրենց լավ կարգավորված տնտեսությունները վարող խոշոր, տնտեսապես ուժեղ կալվածատերեր չդաավ, եթե 3—4 րուցառությունները հաշվի չառնենք: Որպես դասակարգ, աղնվականության հասարակական դերն այստեղ շատ ավելի թույլ էր, քան Թիֆլիսի ու Քութայիսի նահանգներում, որտեղ այն ուներ իր դասային կաղմակերպությունները՝ դպրոցներ, բանկեր և այլ հիմնարկներ: Այդ էր պատճառը, որ մասնավոր-տիրութային կալվածատիրական հողերի աղդայնացումը լեոնային Ղարաբաղում չուղեկցվեց գյուղի տշխտտովոր տարրերի հակաաղնվականական ցասման այնպիսի բոնկումներով, ինչպիսիք էին դաստակերանների հրդեհումները, կալվածքների ավերումները, կալվածատերերի սպանությունները, ինչպես, օրինակ՝ վրաստանում, Եթե ինչ-որ տեղ առկա էին հղել կալվածատիրական

դաստակերտների ավերումներ (ինչպես րժիշկ Մովսես Աթարեկյանի կալվածքները՝ հանքենդ գյուղի մոտ կամ Ավան Յուդրաշունը՝ Մարագ գյուղի մոտ), ապա գրանք տեղի են ունեցել ոչ թե հեղափոխական ընդդիմաների, այլ ընդդիմաների, աղքատների դժուրությունների հետևանքով, որոնք լեռնային Ղարաբաղում սոսկալի ավերածություններ են պատճառել:

Դասային քայքայմանը և գյուղից քաղաք տեղափոխվելուն ղուդահեո պրոցես էր տեղի ունենում նաև մի այլ՝ ուսական գերիշխանության ժամանակաշրջանում շատ ուժեղ դասի՝ հողերականության մեջ, որն այսպես ուներ որոշ լակոնիկ այլ ավանդույթներ, քան Հայաստանի մյուս մարդերում: Այսպես կար սեփական «ուսավորիչը», Հայաստանի Գրիգոր «ուսավորիչ» թուր՝ Գրիգորիսը, որը, ինչպես ավանդությունն է ասում, առաջինների է ներթարկվել Վաթնի գաղտում: Կան նաև պատմական աղբյուրություններ, որ Աղվանքի կառավարչի հրամանով նա կապվել է ձիու պոլիցիայի քարշ տրվել տափաստանով: «Աղվանքի առաջին կաթողիկոս» Գրիգորիսի գերեզմանը ղարաբաղցիները պաշտում էին Վարանգայի սարավանդից Քենդիլան դեպքով գեղի ապաստան ասանդը ելքի մոտ գանձող Ամարասի վանքում:

Արցախ (լեռնային Ղարաբաղ) ենթարկվել է աղվանական կաթողիկոսների իրավասությանը, որոնք ապրում էին պատմական Աղվանքի առերես վանքերում և հետագայում հաստատվեցին Գանձասարի վանքում՝ հաշին գետի հովտում, հաշինի մեծիքներ Հասան-Ջալալյանների պաշտպանության ներքո, որոնց առհմից էլ, մեծ մասամբ, ընարվում էին կաթողիկոսները: 1829 թ. Էջմիածնի համայն հայերի կաթողիկոսին հաջողվեց ցարական կառավարության օժանդակությամբ (որը արաստահամայնյան հայերի կյանքը նրա միջոցով ղեկավարելու նպատակով ձգտում էր էջմիածնի կաթողիկոսի հեղինակությունը բարձրացնել), հասնել ինքնուրույն «աղվանական» կաթողիկոսարանի վերացման և այն սովորական թեմ գարձնելուն, սկզբում մեծորոպոլիսի, իսկ այնուհետև եպիսկոպոսի իշխանությունում, հողեր կառավարումը աղափոխելով վարչական կենտրոն՝ Շուշի:

Նկեղեցական ինքնավարության ընդմադարյան գոյության (որը թույլ էր առիտ լիովին կենտրոնանալ միայն ղուա աղական շահերի վրա) ընթացքում լեռնային Ղարաբաղի հողերականությունը ընդմիջ խառնվել է աղի սոցիալական ու քաղաքական հարցերի լուծմանը: Այն, մեծիքների հետ մեկտեղ, ղիմադրություն է կաղմակերպել կիսավաշկառուն ապաստանային առերեսի դեմ: Այսպես, XVIII դ. երկրորդ կեսին մեկ անգամ չէ, որ Նդիշե ճգնավորի վանքի իր խուցը լքել ու իր

պիսակավոր ձին հեծնելով ապաստանցիների դեմ կոիվների ամենախորքն է նեավել Հայր Ավագը, որն իր խելահեղ քաղության պատճառով անվանվել է Դալի Մահրասա (խենթ վանական): Երբ ծագեց Անգրիկասում ուսական իշխանությունը տարածելու միաքը, հողերականությունը առաջինը պաշտպանեց այն, Գանձասարի Եսայի Հասան-Ջալալյան¹ կաթողիկոսը, որը Ռուսաստանի հետ ընդհանրությունների (Պետրոս I-ի հետ հարաբերությունների մեջ մտնելու) ներշնչողն էր, առաջինը միացավ Կովկասյան լեռնաշղթայից այս կողմ Պետրոս Մեծի հայանվելուն Գանձակի (Գյանջա) մոտ 1722 թ. վրացական ղորքերի հետ սպասող մեծիքական ղորքերին:

Վանքերն իրենց ձեռքն էին կենտրոնացրել ընդարձակ ընակելի անդաստաններ, որոնցում, որոշ ավալներից դառնելով, նրանք գյուղացիների հետ ունեցած իրենց հարաբերություններում դեկավարվում էին սովորական իրավունքի այն լականիշներով, որոնք ձեավորվել էին մեծիքական հողերում: Տնասական այդ ընդհանրությունը դասակարգային շահերի միասնության հողի վրա հանդեցրեց աղբյուրիկ սև, իսկ այնուհետև նաև սպիտակ հողերականության լիակատար մերձեցմանը հողաբեր աղնվականության դասին:

Ռուսական իշխանությունը լեռնային Ղարաբաղում գաավ ըավականին թվով վանական միաբանություններ, որոնց վանքերին ամրացրեց նրանց հողային սեփականությունը: Ասկայն ինչպես կավածաեները, այնպես էլ պետական գյուղացիների համայնքները սահմանները որոշելիս ամեն կերպ ջանում էին ընդարձակել իրենց հողերն ի հաշիվ վանքապական հողերի, և այդ իսկ պատճառով: հողերականության հողաիրություններն ղդալիորեն կրճաավեցին, ուստի և նվաղեցին նրա եկամուտները:

Նոր պայմաններում անտեսություն վարելու անճարակությունը ճորաաիրական հարաբերությունների վերացումից հետո, եկամուտների կրճատումը, ըարեպաշական նվիրատվությունների սահմանափակումն ու այլ պատճառներ անհնարին դարձրեցին ըագմաթիվ միարանությունների պահպանումը, որն արդյունք եղավ ռաշխարհից մեկուսանալու ցանկացողների թվի անհավանական արագ անկմանը, առավել ևս, որ նոր մշակութային պահանջները հարցախույզ մաքերը ասանում

¹ Բաֆի, համայնի մեծիքությունները, Թիֆլիս, 1822, էջ 88:

² «Պատմություն ... Աղուանից»-ի (Շուշի, 1839) հեղինակ Եսայի Հասան-Ջալալյանը այն հասցնելով մինչև 1723 թիվը և լեռնային Խարայի Օրու ծրագրի կողմնակիցը, լեզգիների արշավանքի դեմ կաղմակերպել է տաս հազ. մարդուց բաղկացած հայկական բանակ ու պաշտպանել երկիրը (Ժանթ. խմբ.):

էին արդեն ոչ թե վանական դպրոցներ, այլ բարձրահարգ ուսումնական հասաւանդութիւններ: Շատ վաճառքով, բացի ավագներից, XIX դարի վերջում արդեն չկար ոչ մի արեղա, օրինակ՝ մի այնպիսի երբեմնի փառաբանված վանքում, ինչպիսին է Գաիլ վանքը Դիզափայա լեռան լանջին: Քաղաքացիական պատերազմի նախօրեին մենաստանների մեծ մասում վանականներին փոխարինում էին կրօնավոր վանահայրերը, նույնիսկ աշխարհիկ մարդիկ, իսկ ամայացած պատերազմի համար թողնվում էին ծերուկ սպասավորներ: Հեղափոխութիւնը միայն եղրափակեց այդ պրոցեսը: Մեր շրջագայութեան ժամանակ Ղարաբաղի կաթողիկոսների նստավայր Գանձասարի վանքը պահպանում էր մի այլի իր ընտանիքով, իսկ Զրարեղի շրջանի ծրից Մանկունք մենաստանը՝ մի միայնակ պառակ:

Փոքր-ինչ դանդաղ էր ընթանում սպիտակ հոգևորականութեան թե՛ քանակական և թե՛ որակական քայքայումը: Ռուսական ղերիշխանութեան հաստատմամբ հոգևորականներն աշխատադրվեցին ազնվականներից ունեցած կախվածութիւնից:

Արդեն XIX դ. քառասնական թվականներին ինչպես ազդրեցանցի, այնպես էլ հայ կալվածատերերի դեմ գյուղացիական ելույթները հաճախ գլխավորում էին պտուղական հոգևորականները, որոնք «անկարգութիւններին» և «խռովութիւններին» ունեցած մասնակցութեան համար, կալվածատերերին պաշապանող և Անգրկովկասում Ռուսաստանի ճորաաւիրական կարգերը՝ ասարածած ուսական կառավարչութեան պնդմամբ թեմական ղեկավարութեան կողմից ենթարկվում էին կարգապահական տույժի:

Քանի որ հոգևորական դասին պապականին աղատում էր ճորտական վիճակի ենթարկվելուց, հոգևորականների ղավակները դարձան այն շարժուն ասարը, որը հակված էր ազատվելու գյուղից ունեցած անտեսական կախվածութիւնից: Նրանք ձգտում էին առավել եկամտաբեր և պաշտպանող դրադմունքների, քան եկեղեցական արարողութիւնների կատարումն էր, իրենց համար պարտադիր չհամարելով այն հասաւանդած կարգը, ըստ որի որդին ժառանգում էր հոր հոգևորական կոչումը: Մասամբ ընդունվելով մոսակա քաղաքների՝ Շուշու և Նիզապետապոլի այն նույն կառավարական ուսումնական հասաւանդութիւնները, ուր ընդունվում էին և աղնվականների որդիները, իսկ ամենից ավելի հաճախ յրացնելով 1838 թ. հիմնրված Շուշու հայ հոգևոր ճեմարանի ուսանողների

շարքերը, ուր ազնվականութիւնը դժկամութեամբ էր դնում, հոգևորականների ղավակները հազվագեղ էին վերագառնում իրենց դասը և գերագասում էին ծառայութիւնը կառավարական հիմնարկներում, ավելի հազվագեղ՝ բանակում, իսկ առավել ընդունակները կամ էլ ապահովվածները ձգտում էին բարձրագույն կրթութեան և այնուհետև նվիրվում էին աղատ մասնագիտութիւնների: Հոգևորականի ընտանիքի (որը մինչ այդ, մի շարք սերունդների ընթացքում, ավել էր եկեղեցու իր ներկայացուցիչները) ընդունումը ղավակների՝ թե՛ աղաների և թե՛ աղջիկների, նույնիսկ ոչ լրիվ միջնակարգ, առավել ևս բարձրագույն կրթութիւն սաւանալուց հետո իրենց դասի հետ ամեն անսակի կապերը խզելու այս երևույթը լեռնային Ղարաբաղում բոլորովին էլ նոր չէր: Առավել ընդունակ ուժերի՝ քաղաքային մտավորականութեան շարքերն անցնելու և, մասամբ, նրանցով նոր ծնվող առեւտրադրոշմարեւական բուրժուազիան համալրելու հետ միասին, սպիտակ հոգևորականութեան նոսրացած շարքերն սկսեցին սողոսկել պատահական, ավելի հաճախ՝ այլ ասպարեզներում անհաջողութիւն կրած ասարեր՝ ամեն անսակ կիսադրագին գործակատարներ, հեծելապահակներ, նպարավաճառներ, կամ էլ՝ սընականցած վաճառականներ: Լավագույն դեպքում նրանք իրենց սուղ ապրուստը եկեղեցական պատարագների կատարումից ուսացվող կուլմնակի միջոցներով լրացնել ջանացող գյուղական ուսուցիչներ էին, որոնք, ի միջի այլոց, նույնպես անդոր էին կասեցնելու հոգևորականութեան հեղինակութեան անկումը, առավել ևս, որ հազվագեղ էր նրանցից որեւէ մեկն իսկապես համակված լինում ճշմարիտ ու խոր կրօնական դասցումով: Այնինչ քաղաքներ վասակի գնացած երիտասարդները գյուղ վերագառնալուց հետո, եկեղեցական ավանդութիւններին մոռնում էին թունոտ քննադատութեամբ, որին հոգևորականները պաասախան չէին դանում: Սպիտակ հոգևորականութեան հեղինակութիւնն ընկել էր հեղափոխութիւնից ղեռ շաա առաջ և այդ պաաճառով էլ դարմանալի չէ, որ խորհրդային կարգերի հասաւանդման հենց առաջին արիներին շաաերն շաապեցին հանել փարաջան (Գլուն-ճարաար դ.), կամ, պաշտոնաթող լինելով, հրաժարվել պաաարագ կաաարելուց (Գիշի, Զրակուս, Վանք, Հորաթաղ գյուղեր): Հարկ է նշել այն փաստը, որ Ղարաբաղի հոգևորականների պավակների միջավայրից կոմունիսական կուսակցութեան շաա նշանավոր գործիչներ են գուրս եկել: Նոր իրավակարգի կառուցման գործում նրանց մեծապես օգնում էր հայկական իրականութեան լավ իմացութիւնը, որի հետ իրենց ժապան բերումով ունեցած շաա սերտ կապը նրանք պահպանում էին

³ Տե՛ս Առ, Պաամութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1915, էջ 77—84:

տակավորն դարձողական և ուսանողական ասորիներին»⁴

Սպիտակ հոգևորականությունից էլ շուտ գյուղից սկսեցին հեռանալ գյուղացի անայնագործ արհեստավորները, գարրիները, գզակակարները, թամբադորները և այլոքը

1823 թ. խանական իշխանության վերացումից անսխալագույն հետո լույս տեսած «Ղարարադի մարդի նկարագրության մեջ» Շուշու բնակիչների թրվում նշված են ղանաղան արհեստավորները, որոնցից շատերը դեռ համարվում էին այս կամ այն մեկի, մասն խանի կամ բեկի՝ «մարգի», սակայն արհեստը նրանց բավականաչափ անկախացրեց վերջիններից, Հեաազայում արհեստավորների թիվը Շուշուում ավելի մեծացավ, նրանց բավականին ընդարձակ ցուցակը բերված է աասը ասորի անց Զուբարեի կողմից կազմված գրամայանում⁵, նրանցից շատերին ձգում էին Գյանջան, Նուխին, Շամախին և այլ քաղաքներ, ավելի ուշ՝ հաճախ նաև Բաքուն, իսկ Միջին Ասիան միավորելուց ի վեր՝ Մերձկասպյան մարզը, Պահլավանիով վաղուց Դաղստանով Ռուսաստանի հեա հասաաալած հարարությունները, Շամախին գալի գեր էր կատարում Արեւելյան Անդրկովկասի անասական կյանքում, Գյուղացիների ալատագրումից հետո արհեստավորներին հետեցին նաև որակավորում չունեցող գյուղական ասորները։ Դուրսը վաստակ փնարող ղարաբաղցիների մեծ խմբերի կարելի էր հանդիպել ավելի հեռու քաղաքներում՝ Բաքվում, Լենքորանում, Պարսկսկում, Գրոդնիում, համեմատաարար ուշ՝ նաև Թիֆլիսում։

Հին սոցիալական խմբավորումների քայքայմանը պուգաճեո, սկսեց գոյանալ հասարակական նոր խավ՝ մանր և խոշոր առեարականների, գնորդների, ձեռնարկատերերի խավը։ Այգ ենթաշերտը Լեռնային Ղարաբաղում, վերջին խանի փախուստի ժամանակներում, գեո թույլ էր։ Առանձին ընկավայրերի բնակիչների պործունեության մասին անդեկություններ ավող «Ղարարադի մարդի նկարագրությունում» (1823 թ.) չեն հիշվում գյուղերում առեարով գրադվող անձնավորություններ, միայն Շուշուում է գրանցված մի քանի խոջայի, այսինքրն՝ վաճառականի առկայություն «սառաֆներին»⁶

⁴ «Описание Карабахской провинции», произведенное д. с. с. Могилевским и полковником Ермоловым 2-ым, Тифлис, 1823

⁵ Տե՛ս ОРВК, հ. III, էջ 309։ «Բուրգ ծեծող՝ 6, կաշեգործ՝ 9, բլազ գործող՝ 28, արծաթագործ՝ 12, դարբին՝ 25, պղնձագործ՝ 6, կլայնիլի՝ 44, ձեռնոցագործ՝ 4, աաաղձագործ՝ 4, համետագործ՝ 10, թաղթադիր՝ 2, աապձագործ՝ 1, պարանագործ՝ 2, հրացանի փական սարքող՝ 6, հրացանի խզակոթ սարքող՝ 6, թրագործ-գաշույնագործ՝ 10, վարսավիր՝ 3, հաց-թուխ՝ 6, բոկոտիկակար՝ 2 հոգի»։

գրամափոխների կողքին։ Նրանց եկամտի աղբյուրն ու շուրջը համախմբված անձերի սոցիալական վիճակն ինչպես Լեռնային Ղարաբաղում, այնպես էլ ամբողջ Անդրկովկասում, ոռասական իշխանության հասաաաումից հետո կրում էր սանդղծվածից ըողորովին այլ անասական իրագրության գրոշմը, քան մինչ այգ էր⁷։ Դրա մասին բնորոշ մանրամասնություններ է հայանում էջմիածնի միաբանության կրասեր անգամ Մեսրոպ Թաղիադյանը, որը 1821 թ. Եփրեմ կաթողիկոսի հեա այցելել էր Շուշու։ Իր «Ճանապարհորդություն ի հայաստան» երկում նա երկու խոշոր առեարական տուն է հիշաաակում, որոնցից մեկը՝ Հախումյանները, իր գործառնություններով կապված էր Պարսկաստանի, Ռուսաստանի, Արբերի և եվրոպական շուկաների հեա ու խոշոր գրամազուխներ էր պահում ոռասական բսնկերում, իսկ մյուսը՝ Թառումյանների աունը, օգաըվում էր Կասպից ծովում ձկան որսի ու նավային աուրքի գանձման միանձնյա իրավունքից և կապալային եկամտի այլ աղբյուրներից։ Գանվելով Շուշուում, երկու աներն էլ Շամախու միջոցով կապ էին պահպանում Ռուսաստանի ու մերձկասպյան մարդերի հեա, մի կողմից, և Թավրիզի ու հյուսիսարեաայան Իրանի հեա՝ մյուս կողմից, ինչպես նաև առեուներով վարկ էին արամագրում աիրակալներին, հիմնարկություններին և առանձին մարզկանց (այսպես՝ էջմիածնի վանքը Թառումյաններին մուհակներով պարուք էր 4 հաղ. ոսկի աասանոց)։ Իրենց գործառնությունների և առեարի համար նրանք կազմակերպել էին գործակաաարների ընդարձակ գործակալություն, միմյանց հեա մրցակցելով ոչ միայն թվով, այլ նաև այն ապահովվածությամբ ու արաաքին փայլով, որ նրանք արամալրում էին իրենց գործակիցներին։ Այգ գործակաաարներից կամ «ճրագներից» (ինչպես մինչև վերջերս անվանում էին գործակաաարներին Լեռնային Ղարաբաղում) շատերը միաժամանակ առեարական աան բերովի ապրանքների անօրինողները և անղական արաագրության այն ապրանքների (մեաաքս, ղարաբաղյան ձիեր) հավաքողներ էին, որոնք, այն ժամանակվա ճանաղարհների ու հաղորդակցության միջոցների պայմաններում, հեշաություն կարելի էր հասցնել այլ երկրներու «Ճրագները» ընաանիքներով սերաորեն համախմբված էին առեարական աան շուրջը և նրա «պա-

⁶ «Անդրկովկասյան մարզերը ոչ առանց հիմքի կարող են կոշվել մեր գաղութը, որը հարավային կլիմաներից արաագրանքներով պետությանը պետք է աա հույժ կարեւոր օգուաներ»։ կոմս Կանկրինի գրաոումը 1827 թ. ապրիլին։ Տե՛ս ОРВК, հ. I, էջ 12.

⁷ Մեսրոպ Թաղիադյան, Ճանապարհորդություն ի Հայաստան, Կալկաթա, 1848, էջ 289—290.

տիվնա էին պահում նույնիսկ այն ժամանակ, երբ որպես իրենց գործերն ինքնուրույն վարող միավորներն առանձնանում էին նրանից:

Թուրքմենշայի պայմանագրի կնքումից (1828 թ.) շատ շանցած, պարսկական սահմանի փակվեց ռուսական տիրույթներով կատարվող առանցիկ առևտրի համար, ընկավ Շամախի—Շուշի—Թավրիզ ուղու նշանակությունը, իսկ մինչ այդ արգեն վերացվել էր փրկագնային համակարգը: Շուշու այն առևտրական տները, որոնք չհասցրեցին իրենց գրամազուխները տեղափոխել տեղական կամ ռուսական շուկաների այլ ձեռնարկություններ, սկսեցին հյուծվել: Նրանց ճառագայթները հեռանում էին իրենցից և ճանապարհների անվտանգ զառնալուց ի վեր իրենք էին գործարքի մեջ մանում ռուսաստանյան ֆարրիկանների ու գործարանների հետ, իսկ տեղական հումքի հավաքողների ու գյուղերում մանուֆակտուրան տնօրինողների գերն ըսկրսեցին կաաարել գյուղական միջավայրից առանձնացող խոշոր անտեսությունները: Շատ հազվագեպ այս գերում հանգես էին գալիս աղնվական ընտանիքների առանձին անգամներ, իսկ հիմնականում գրանք ըացառապես իրենց հողով, բանող ու մթերատու անասուններով ապահովված և աղատ գրամամիջոցներ ունեցող գյուղացիներ էին: Գյուղաանտեսությունը վաղ սկսեց մասնագիտանալ մետաքսի, սպիրտի, ըրգի ու գորգեղենի արագորությունում և սպառողականից անցնել առավել շատ գրամամիջոցների կիրառում պահանջող ապրանքային արտագրության:

Տնտեսական վերելքին և գյուղական գրամատերերի խտվի դատմանն օժանդակեց ագրոտեխնիկայի հին ձևերի պայմաններում ընակություն արագ աճի, ինչպես նաև տարիներ շարունակ միևնույն տեղամասում ցանք կաաարելուց հողի ու ժասպառվելու պատճառով առաջացած սակավահողության արգյունք հանգիսացող գյուղի ընակիչների գերակշռող մեծամասնության աղքատացումը, որը նաև խոշոր, բաղմաղույզ նահապետական ընտանիքների փոքրանալու, մեծ մասամբ միաճույզ դառնալու գեպքում կենդանի և անկենդան գույքի մասնատման, արհեստագործական իրերը գործարանային արտագրանքով փոխարինվելու, փոխառվական ծանր պայմանների և մի շարք այլ հանգամանքների արգյունք էր: Ագրաաացած գյուղացիները ստիպված էին կամ մեծ քաղաքներում կողմնակի վասաակներով իրենց ըյուլչեն լրացնելու աղըյուրներ որոնել, կամ էլ իրենց տնտեսությունը կախման մեջ գնել անտեսապես ավելի ու ժեղներից, ինչպիսիք էին ոչ միայն հենց տեղում գյուղում ինչ-որ գրամազուխ կուտակածները, այլ նաև արչյունարերական կենտրոններում ագատ

գրամամիջոցներ ձեռք բերած ու թթի տնկարաններն ընդարձակելու նպաաակով նոր հողեր գնելու և հատկապես վաշխառության տրամագրելու համար հտրաղատ գյուղ փոխաղըված համագյուղացիների աղգականները: Վաշխառուն ճանապարհ էր հարթում առևտրականի համար:

XIX դ. վերջին Ղարարաղի գյուղերում միանգամայն հստակ ձևավորվել էր այդ նոր շերտավորումը, մի կողմից ղուտ գյուղատնտեսական աշխատանքից հեռացած և իրենց գյուղական տնտեսության մեջ ըատրակների կամ պարտատերերի տշխաատնքից օգտվող կուլակ-վաշխառուների, գնորդների և առեսրականների, մյուս կողմից՝ նրանցից կախման մեջ գտնվող հողագործ աշխատավոր գանգվածների խավը: 1924 թ. մեր հետադոտության ժամանակ դժվար էր գատել նախահղափոխական պուգում եղած կախման տարրեր աստիճանների ու ձևերի մասին, քանի որ ագգամիշյան ընգհարումներն ու գրանց հաշորգած քաղաքացիական կոիվները քայքայել էին ոչ միայն չբավոր, այլ նաև կուլակային տնտեսությունները, իոկ խորհրգային իշխանության հտստտուումից հետո հողային հավասարաական ըարենորոգումն ավելի էր հարթել երկու շերտերի գույքային անհավասարությունը, առավել ևս, որ նոր կյանքի պայմաններում թե՛ ապրանքների բաշխումը տեղում, թե՛ արգյունաբերական ու սպառողական շուկայում իրացնելու համար գյուղացիական արտողրանքի ավելցուկի հավաքումը, մասնավոր անձերից անցել էր պետական կադմակերպություններին:

Փակվել էին շահագործման բոլոր ուղիները: Սակայն հիմք կա պնդելու, որ վարելահողերի լավաղույն տեգամասերը, թթի տնկարանների ղգալի խտրածությունները, ջրաղացները (որոնց թիվը 300-ի էր հասնում), առևտրակտն հիմնարկությունները (որոնք գործառնություններ էին վարում ինչպես իրենց գյուղում, այնպես էլ ոչ մեծ այլ ընակավայրերում, որոշ օրերի էլ՝ շըշանային շուկաներում), օղեթորումը, սպիրտի, ըոժոժի, ըրգի, գորգերի և այլնի հավաքումը նախկինում կենտրոնացած է եգել կուլակների, ավելի հաղվագեպ՝ միջակների ձեռքին:

Օղեթորումն ու շերամապահությունը մեծ գրտմագլխի ներդրում չէին պահանջում: Այգալիսի գրամագլխի կարիքը խիստ ղգացվում էր մետաքսահանման ու ըոժոժից թել քաշելու դործում, որոնք այդ իսկ պատճառով անցան ռուսական ֆարրիկաների համար աշխատող խոշոր կապիտալիստների ձեռքը: Մետաքսաթելաքաշման և մետաքսամանման ոչ մեծ գործարանների այդ սեփականատերերը քաղաքային ըուրժուագիայի մեջ հատուկ նկատելի խումը չէին կաղմում և իրենց շահերով սեր-

աորեն հարում էին Շուշու միջնորդ ու առետրական այն շրջաններին, որոնք գյուղերում՝ տեղի առևտրականների ու գործակալների միջոցով հավաքած հումքի փոքր հակերից ավելի մեծերն էին կազմում ոռոսական, որոշ գեպերում՝ նաև արտասահմանյան արդյունաբերական կենտրոնները տեղափոխելու համար, և կամ էլ մեծածախ առետուր էին անում, գյուղական խանութպաններին մասակարարելով կտրեղեն, նավթ, թեյ, սմանեղեն, գործարանային մետաղե և այլ արտադրանք։

Տեղական՝ դարարադյան շուկայից խոշոր րուտոդական կենտրոններ, ֆարրիկաներ ու դործարաններ, գրանցից էլ գեպի դարարադյան շուկա ապրանքային հոսքի առաջխաղացման գործում քաղաքի արդյունաբերությունն ու առետրական րուրծուադիան աշխատում էին գյուղականի հետ ձեռք-ձեռքի տված։

Երբ իր հարստությունը որոշակի չափի հասցրած գյուղական գրամատերն իր գյուղի սահմանները սեփական գրամակուսակման համար նեղ էր համարում, չվում էր քաղաք՝ ամենից առաջ իր կենտրոն՝ Շուշու, կամ էլ հարեան կենտրոն՝ Ելիզավետպոլ։

Բայց և քաղաքի կապիտալիստ-ձեռնարկատերերն իր գրամակուսակման որոշակի ասաիճանում արգեն չէր մնում գավառային քաղաքում, գնում էր Բաբու և այլ նավթային կենտրոններ, Մոսկվա, Անգրկասպիա, ամրոդաուգես ձուլվելով տեղական րուրծուադիային, իր գրամագլխով հսնգերծ րուրծովին կսովելով հայրենիքից։

Առաջին հսմաշխարհային պատերազմն սկսվելու նախօրերն քաղաքի և գյուղի միավորված րուրծուադիտն տեղական աշնվականությանն ու հողաւրականությանը վերջնականապես գուրս վանելով, գալծել էր մի ուծ, որը վճռականորեն խառնվում էր տեղական անանասական ու մշակութային հարցերին ուղղություն տալուն ու լուծմանը։ Այդ միջնորդաառետրական րուրծուադիայի կողքին տեղական ձեռնարկություններում այդ ժամանակ գեռ չէին կաղմավորվել րանվորական կազրերը։ Տեղական հանքային ու մետաղական հարստությունների (գերաղանցապես պղնձի) և քարերի (երկանաքարերի) մշակումը գեռես պահպանում էր արհեստավորական րնուլթը։ Միակ արգյունաբերական ձեռնարկություններն էին մետաքսաթելաքաշման և մետաքսամանման մանր գործարանները (գրանք շուրջ 5—6 տասնյակ էին)։ Երկրամասի գյուղատնտեսական ընգհանուր իրագրության մեջ տեղտեղ իրրև պիստկ մասծ այդ գործարանների րանվորները, ձեռնարկությունները հաղորդակցության միջոցներով միմյանց միացած և ծայրաստիճան ցրված լինելու և մյուս կողմից՝ տարվա մեջ շուրջ

երկու ամիս տեղ և հիմնական՝ ղուտ գյուղացիական ղրաղմունքներից չկտրված աշխատանքի խիստ սեգոնային րնուլթի պատճառով, չէին հասցրել գատվել ու միարանվել։ Քանակապես էլ (որը լավագույն տարիներին հաղիվ անցնում էր հաղար մարգուց) ուծեղ չէին, առավել ևս, որ նրանց 90 %—ը կանալք էին, որոնք հին դարարադյան կենցաղի պայմաններում շաա գծվար էին ենթարկվում նոր կյանքի պայմանների աղգեցությանը։ Քաղաքացիական պատերաղմի ու խորհրգայրն իշխանության հասաաման տարիներին հասարակական կյանքում ղեր խաղացին ոչ այնքան տեղական գործարանների այդ րանվորները, որքան այն գյուղացիները, որոնց վաստակի որոնումները նետել էին Բաբու, Գրողնի և այլ գործարանային կենտրոններ, որտեղից վերագառնում էին որոշակի հեղափոխական-պրոլետարական տրամագրություններով։

Մայրաստիճան սահմանափակ էր ամեն տիպի ուսումնական հաստատությունների թիվը։ Քաղաքացիական պատերաղմի նախօրերին լեոնային Ղարարաղում այն չէր հասնում 50—ի⁸, րնգ որում՝ միջնակարգները միայն երկուսն էին ու գտնվում էին Շուշուում՝ հայկական ճեմարանը (1838 թվից) ու պետական տեալական ուսումնարանը (1881 թվից)։ Դա չէր բավարարում երիտասարդության կարիքները, և նա գուրս էր գալիս Ղարարաղի սահմաններից, գնում Ելիզավետպոլի ու Բաբվի ոչ միայն միջնակարգ, այլ նաև տարրական ղղրոցները, հանգրվանելով աղգականների մոտ, որոնք մինչ այդ արգեն հասցրել էին մշտական աշխտանք գտնել ու հաստաավել այնտեղ։ Եթե արհեստավորներից ու գյուղացիներից ոմանց տարրական ղղրոց ավարատծ պավակները վերագառնում էին ծնողների ղրաղմունքին, ապա չի կարելի նույնն ասել միջնակարգ ղղրոցն ավարտածների կամ էլ րարծր գասարաններից եկածների մասին։ Նրանք ղրեթե րոլորն էլ ջանում էին աեղավորվել պետական տարրեր հիմնարկություններում, քաղաքի մասնավոր ձեռնարկություններում կամ էլ ընտրում էին ազատ մասնագիտություն։ Ինչպես աղնվականության ու հոգեորականության, այնպես էլ քաղաքային ու գյուղական րուրծուադիայի և արհեստավորության միջավայրերից ջատերն էին րարծրագույն կրթություն ստանում։ Հայկական որեէ այլ մարգ ոռոսական ու արտասահմանյան համալսարաններին և այլ րարծրագույն ուսումնական հասաաաությունների հագիվ թե մատակարարել է սովորողներին այգպիսի մեծ քանակակազմ, ինչպես Ղարա-

⁸ 1833 թ. Ղարարաղի մարգում, ծխական մանր վարծարանները չհաշված, եղել է յոթ ղղրոց (Տե՛ս ОРВК, հ. III, էջ 280)։

բաղը և հագիվ թե մասավորական ուժերի վերարա-
ադրությունը որևէ այլ հայկական մարդում դըր-
սեորվել է այնքան վաղ, որքան այսաեղ՝ Այդ ըը-
ժիշկների, իրավաբանների, ճարարապետների,
ինժեներների, ուսուցիչների մեծ մասը հայրենի-
քում աշխատանք չդանելով, ցրվում էր Անդրկով-
կասի, Անդրկասպիայի և Ռուսաստանի այլ մասերի
քաղաքներով մեկ, դրականության մեջ սառնալով
ապական եւ չվերադարձողի «նոյի ադոմով» մակա-
նունը։ Այնանը նրանք ներդրավում էին անդի ար-
դունաբերական ու մշակութային կյանքում, բայց
միմյանց և համերկացի՝ դարաբաղի կապիտա-
լիստների հեռ սերտ կապ պահպանելով և հաճախ
նոր ապրելավայրում (օր.՝ Թիֆլիսում) իրենց սե-
փական «կուսակցությունը» կազմելով։ Նրանք ար-
դեն գրեթե ոչ մի կերպ չէին մասնակցում հարստա-
հերկամասի անակսական ու մշակութային կյանքի
դարձացմանը։ Հայրենիքում մնացած ասորիներ սո-
ցիալական ծագում ունեցող մասավորականության
մի մասն ամբողջ հաջորդ դարի ընթացքում շա-
մեծ դեր խաղաց հերկամասի կյանքում։ Այն իր
պատվավոր անդն ունեւր ընդհանրապես Անդրկով-
կասի, մասնավորապես՝ հայերի մշակութային
զարգացման դործում և աչքի էր ընկնում բացառիկ
միարանությամբ, ներքին համադործակցվածու-
թյամբ և րուրծուադիայի դեմ մղած պայքարում իր
ունեցած ինքնուրույնությամբ։ Շնորհիվ Բաքվի մո-
տիկ լինելուն, որտեղ ղարդացած էր բանվորական
շարժումը, Շուշու մասավորական հերիասարդու-
թյան շրջանում շաա շուտ արձագանք դաան սո-
ցիալիստական դադափարները, և այդ էր պաաճա-
որ, որ Հոկտեմբերյան հեղափոխության ժամանակ
լեոնային Ղարարադում աոկա էին մեծաքանակ
մտավորական ուժեր, մի հանդամանք, որը հեշ-
աացրեց խորհրդային շինարարության խնդիրների
իրադործումը։

Այսպիսով, ոուսական դերիշխանություն հաս-
աաավելուց ի վեր, մեկ հարյուրամյակի ընթաց-
քում, Լեոնային Ղարարադում անդի ունեցան ար-
մաական փոփոխություններ ինչպես ամբողջ
անանական կաոուցվածքում, այնպես էլ սոցիա-
լական րուր փոխհարարերություններում։ Լիովին
պարզ է, որ դրա հեա մեկանը անդի ընակու-
թյան կենցաղում էլ արադ վերանում էին այն բնո-
րոշ աոանձնահակությունները, որոնք մինչ այդ
ավանդորեն ու սրբությամբ, դարեդար, սերնդե-
սերունդ պահպանվել էին որպես հասարակական
դարձացման նախորդ ասաիճանների ցայաուն մր-
նացուկներ։ Կերպարանափոխվում էին ընակավայ-
րերի ու ընակարանների, հադուսաի ու անային կա-
հուլքի ձեերը, նյութական իրողության րուր ման-
րամասնիւրը, ընաանիքի և հասարակության ան-

դամների փոխհարարերությունները և, վերապես՝
ամբողջ աշխարհըմբոնումը։

Հայերն ու ճաբեանցերը։ Ռուսական աիրապե-
աության հարյուր աարվա ընթացքում Լեոնային
Ղարարադի հայ բնակչության մեջ անդի ունեցած
հասարակական ուժերի անդաշարժն անդրադարձավ
նաև հայերի ու հարեան ադրբեջանցիների (որոնց
մինչև հեղափոխությունը պաշաոնապես անվա-
նում էին թաթարներ, փոխհարարերությունների
վրա։ Անդրկովկասի բնաարածքում թուրք-մոն-
ղոլական ցեղերի հասաաավելուց ի վեր, այսանդ
աոաացած պեաություններում աարվում էր ընակ-
չության հին՝ անդարնիկ, և նոր՝ եկվոր. միմյան-
ցից ինչպես անանական հմաություններով և հա-
սարակական դարձացմամբ, այնպես էլ մշակու-
թային հակումներով տարբերվող երկու մասերի
մերձեցմանը քիչ նպասաող քաղաքականություն։
Տնանական ու հասարակական-կենցաղային երկ-
պառակությունը իորանում էր այս կամ այն էթնիկ
խմրի աարեր՝ փոխադարձ թշնամի կրոնական հա-
մակարդերի պաականելով։ Նույնիսկ նորպարս-
կական Սեֆյան պեաությունում, որտեղ հին իրա-
նական ավանդույթների որոշ վերածնունդ էր անդի
ունենում, ընակչության մահմեդական ու քրիսաոն-
յա մասերի մեկուսացման և նրանց իրավական ու
հասարակական անհավասարության վերացման
համար պայմաններ չէին ստեղծված։ Մեկի և մյու-
սի վիճակների աարերությունը բավական սուր
կերպով դրսևորվում էր նաև Ղարարադի խանու-
թյունում՝ պրա վերացման նախօրեին։

Քաղաքական դործերում ու ներքին կաուսվալ-
ման մեջ ազդեցիկ էին րացաաուպեո աղալարները,
մանր խաները, րեկերը և աարեր ուիտդուոներ ու-
նեցող այլ «թաթաբ» աղնվականներ։ Միայն նրան-
ցից ոմանք, ինչպես և մելիքներ աոանձին մահալ-
ների և այլ բնաարածքային սաորարաժանումնե-
րի կաոավարիչներ, իսկ նրանցից շաանը փաաաո-
րեն իրական կամ ենթադրյալ ցեղային աչպակցու-
թյամբ խմրավորված շաո թե քիչ խոշոր կիսա-
վաչկաաուն. անասնապահական ցեղային կաոա-
վարիչներ էին։ Մոլլաներն ու մահմեդական հոդեո-
րականության այլ՝ բավական մեծաքանակ ներկա-
յացուցիչներ հենարան էին աղալարների ու րեկերի
հեղինակությանը՝ ժողովրդին կույր հնազանդու-
թյան մեջ պահելու համար։ Դաաարանր հոդեորա-
կանության մենաշնորհն էր և ղեկավարվում էր
հողեոր օրենսդրությամբ՝ շալթաթ-ով. ժամանակի
դրավոր աղրյուրներում Ղաղախի ու Շամշադինի
վերարերյալ վկայվող այն երեուլթր, որ «թաթաբ-
ները աիրում են լավադույն և ամենաընդարձակ
հողերին, իսկ հայերը մեծ մասամբ ապրում են

վարկապահության լուծարումը, բնորոշ է նաև լեռնային Ղարաբաղին, ուր ամբողջ ցածր, հարթավայրային, ոռոգիչ միջոցներով հարուստ շրջանը բնակեցված էր ադրբեջանցիներով, իսկ հայերը հողեր էին պահպանել միայն այժմյան լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար Մարզը կազմող լեռնոտ մասում:

Ռուսական կառավարումը որոշ իրավահավաստում մտցրեց Անդրկովկասի տարրեր ազդեցությունների միջև: Աղալարները, ընկերը, խաները և մելիքները բավական վաղ զրկվեցին հասարակական իրավունքներից ու ավատատիրական շատ արտոնություններից: Կրճատվեց մահմեդական հոգևորականության միջամտությունը դատական հարցերի լուծմանը: Անցկացվում էր անասունների հաշվառում, ճշգրտվում էին հերկովի ու բնորոշակ արոտային հանգամանքների սահմանները: Միջոցներ էին ձևեր առնվում, որպեսզի կանխվեին անասունները ցածրավայրերի ձմեռային տրոտներից ամառային՝ լեռնային արոտներ և հակառակը բռնի կատարվող ավերումները: Այս բոլոր միջոցառումները ոտնահարում էին սոցիալականության ու հողերակալության արտոնությունները և սահմանափակում կիսավաշկատուն անասնապահության ադապտությունը: «Թաթար» ազնվականները, հոգեվորականներն ու անասնապահները հեշտ չէին հաշվում նոր կարգերի հետ, որոնց հասառման «մեղքը» դրում էին հարեանների՝ այդ հողերը Ռուսաստանին միացնելը նախաձեռնող հայերի վրա: Ղարաբաղի մելիքներն ու կաթողիկոսը դեռ Պետրոս I-ի օրոք ուղղակի ուժեր էին նախապատրաստում ոռոտական զորքերին բացահայտ միասնալու համար, որոնց նրանք սպասում էին մերձկության հարթավայրում՝ Կասպից ծովի արևմտյան ծովափը նրա կողմից պրավիլուց հետո: Ռուսական կայսրի իշխանությունը ճանաչելու այդ փորձը կրկնվեց կես հարյուրամյակ անց՝ Նկատե-րինա II-ի օրոք, երբ Գանձասարի վանքում որոշ մելիքներ ստորագրեցին հավատարմության երդում կայսրուհուն: Այն ժամանակ խանությունը կառավարող Իբրահիմը՝ Փանահ խանի որդին, թունավորեց Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսին (1787 թ.) և թալանի մատնեց «գավաճանած» մելիքների տիրույթները: Բայց, հավանաբար, հաշվի առնելով հայ կառավարիչների ու բարձրագույն հոգեբորականության տրամադրությունները, Իբրահիմ խանն ինքը շտապեց 1805 թ. կնքել Քյուրաթ-չայի հաշտությունը: Ե իրեն ճանաչել Ռուսաստանին հարկատու: Շահի ժառանգորդ Արա-Միրզայի հրամանատարությամբ 1826 թ.

պարսկական զորքերի Ղարաբաղ ներխուժելու ժամանակ Շուշու հայերն ամեն կերպ օգնեցին տեղի սակավաթիվ ռուսական կայազորին՝ համառ դիմադրություն ցույց ապրու: Քաղաքը դիմացավ և չգրավվեց¹⁰:

Հայերի նվիրվածությունը ռուսներին չէր կարող նրանց դեմ չդրվել «թաթարական» համայնքի այն խավերին, որոնք խանական կառավարման ժամանակ իշխող էին: Ապտոզականից առևտրական արտադրության անցնելու տնտեսական հարաբերությունների հետագա վերակառուցման ժամանակ ինչպես կենտրոնական (Թիֆլիս), այնպես էլ արևելյան Անդրկովկասում նոր կացության օգուտներից լայնորեն օգտվում էին հայ գնորդները, առևտրականներն ու արդյունաբերողները: Լեռնային Ղարաբաղի հայ հարուստները (ինչպես գյուղի, այնպես էլ քաղաքի) իրենց շահագործողական զործառնությունները ծավալում էին ոչ միայն հայ, այլև ադրբեջանցի բնակչության մեջ, ոչ միայն նախալեռներում, այլ նաև հեռու ցածրավայրերում, որտեղ երկրագործական ու անասնապահական տնտեսությունները շահատակելու զործում մրցակցության մեջ էին մտնում տեղի ադրբեջանական՝ նոր ծնունդ առնող բուրժուազիայի հետ: Այստեղ ու այնտեղ ադրբեջանցի բեկերի հողամասերն օկուպացվեցին հայ ղրամատներ բուրժուազիայի ձեռքն անցնելու Հետզհետե ավելի ու ավելի էր աճում Բաքվի նավթարդյունաբերության մեջ ծավալված ադրբեջանական ու հայկական դրամազուխների մրցակցությամբ էլ ավելի ուժեղացող ադրբեջանցի հողատերերի, իսկ նրանց հետ միասին գյուղի կուլակների թշնամանքը հայ կապիտալիստների նկատմամբ: Արդեն XIX դ. երկրորդ կեսից Անդրբեովկասի դերագույն իշխանությունն սկսեց օգտվել այդ տրամադրություններից, որպեսզի տնդրկովկասյան ազդեցությունների աշխատավոր ղտնգլածներին շեղի ցարական ինքնակալության և երկրամասը ռուսականացնելու ու ռուսական կապիտալի հովանավորությանը ենթարկելու իր վարած քաղաքականության դեմ նրանց միացյալ ելույթից: Կենտրոնական կառավարության հովանավորությամբ և աջակցությամբ այդ սղգումիշյան թշնամական տրամադրությունները տեղական իշխանություն կողմից ոչ միայն չէին կասեցվում, այլ տմեն կերպ բորքոքվում էին: Հայատյտց քաղաքականու-

¹⁰ Ռուսական զորքերին հսկայական ծառայություններ մատուցեցին Հարություն Յուզրաշի (հարյուրապետ) Աթաբեկյանի որդիներ Մելիք-Վանին ու Հակոբ-Յուզրաշին, Տե'ս В. Потто, Первые добровольцы Карабаха в эпоху водворения русского владычества, Тифлис, 1922 (Վ. Պոտտո, Ղարաբաղի առաջին կամավորները, Երևան, 1974), Ծանոթ. Խմբ.

⁹ Տե'ս ОРВК, հ. III, էջ 225, 258.

թիւներ սանձարձակութեան ժայռագոյն աստիճանի հասցվեց XX դ. սկզբին և 1905 թ. հանգեցրեց հայ-աղորեջանական տրյունալի ընդհարումներին Զին-ված ընդհարումները ընդլայնվեցին նաև Ղարա-րազով սեկ՝ Շուշիում հրկիզվեցին և կործանվեցին հայկական ու աղորեջանական մասերի միշև ըն-կած առետրական ու արհեստավորական կրպակա-շարքերը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժա-մանակ Անդրկովկասի ազգութիւնների բոլոր խա-վերի ուշադրութիւնը շեղված էր ռազմաճակատի իրադարձութիւններով: Բայց, երբ Փետրվարյան հեղափոխութիւնից հետո ռուսական զորքերն սկը-սեցին թողնել ռազմաճակատի դիժն ու հետանալ Անդրկովկասից, բեկերն ու մոլլաներն օգտվեցին դրանից, զինելով դյուզաքիական զանգվածներին: Երկաթուղու շաա կետերում, արազությամբ փոր-ված խրամատներից հանկարծ երևում էին զինված մարդիկ ու պահանջում հանձնել զենքն ու զինվորա-կան զնացքները: Այդ հոգի վրա Շամխոր կայա-րանի մոտ, որտեղ փոխադրազնացքները հրաժար-վեցին կատարելու իրենց շարժումը կասեցրած ամ-բոխի պահանջներն ու դիմացին զինված դիմադրու-թյան, արյունալի ընդհարումներ բռնկվեցին: Թըն-դանոթների ու զնաքիների կրակով ավերվեցին դժի երկայնքի մի քանի դյուզական ընկալալայեր: Պարզ էր, որ իշխանութիւնն Անդրկովկասում սա-սանվում էր, և որ դուրս էին բարձրացնում մութ ու-ժերը: Նման պայմաններում, ինչպես ամբողջ երկ-ըամասում, այնպես էլ հատկապես Ղարարազում, ուր Շուշին ռացարձակապես կտրվեց Եվլաի եր-կաթուղային կայարանից, սկսեցին վախենալ 1905 թ. իրադարձութիւնները կրկնվելու հնտրավորու-թիւնից: Շուշիում իշխանութիւնն անցավ հայկա-կան ու աղորեջանական բուրժուական ազգային կո-միտեներին, տվելին՝ միջազգային կոմիտեին: Հար և նման կոմիտեներ առաջացան նաև զյուզական շրջաններում: Դրանց խնդիրն էր՝ միջոցներ ձեռք առնել կանխելու ամեն տեսակի ազգային տարա-ձայնութիւնները: Եվ իսկապես, կոմիտեներին հա-ջողվեց կարգ ու կանոն և ազգամիջյան հաշտու-թիւն պահպանել մինչև 1918 թ. վերջը, երբ թուր-քերը Բաքուն դրավելով ու այնանգ մուսավաթա-կանների իշխանութիւնն ամրապնդելով, թուրքտ-կան զորքերը քաղաք ներս թողնելու կտրուկ պա-հանջ ներկայացրին Շուշուն: Կարճաակ աաաա-նումներից հետո զեկտվարող հայկական խումբը թուրքական հրամանաարության հետ համաձայ-նության եկավ և սեպտեմբերի 30-ին մի քանի թուրքական վաշա մասով Շուշի:

Թուրքերը պահանջեցին հանձնել զենքը, իսկ հայ մտավորականության զգալի մասը կալանա-վորվեց: Մեկ ամիս մնալուց հետո, վերսալի պայ-

մանազրի կնքման հետ կապված, թուրքական զո-րամասերը պետք է հետանային Ղարարազից և ընդ-հանրապես Աղորեջանից: Բաքու մասն անզլիական զորքերը: Մուսավաթական կառավարութիւնը. ան-դրիական զորքերի հետ համաձայնեցված, որպես զենեքալ-նահանգապետ ուզարկեց դոկտոր Խոս-րով-րեկ Առլթանովին, ռայց նրա իշխանութիւնն ընդունվեց միայն քաղաքի աղորեջանական մասի կողմից, իսկ հայկական ընակչութիւնը հրաժար-վեց նրան ենթարկվելուց: Հայկական ընակչությա-նը վախեցնելու համար, 1919 թ. հունիսի 8—10-ը նա անդլիացիների համաձայնությամբ և թողալու-թյամբ կոառնած կազմակերպեց Շուշուց քիշ ներքե զանվող հայկական Քայալիքենդ զյուզում: Շատ շանցած, աղորեջանական վաշտերի կողմից զրավ-վեցին հայկական մասի զորանոցները:

Այդ ընթացքում դյուզերում անօրինութիւն էին ծավալել դաշնակները: Երևանից՝ դաշնակցական-ների կառավարած Հայկական «Դեմոկրատական» Հանրապետութիւնից, մարդիկ և զինամթերք ստա-նալով, դյուզական կոմիտեներն ապստամբութիւն էին նախապարասաում, որի նպատակն էր Ղարա-րազը միացնել Հայկական Հանրապետությանը: Դավադիրների զինված ջոկատը, առանց նախա-զգուշացնելու անգի հասարակական աշխատողնե-րին, թափանցեց Շուշի և 1920 թ. մարտի 20-ի ուշ դիշերը հարձակվեց զորանոցների վրա, որպեսզի զինաթափի մուսավաթական վաշտը, որի կողմից համառ դիմադրության հանդիպեց: Քաղաքի աղոր-րեջանական մասի ընակչիները, կրակոցներից վրը-զովված, շաապեցին պաշտրվածներին օգնության: Սկսվեց հայկական թաղամասերի հրկիզումն ու կոտորածը: Ովքեր կարող էին, թողնելով ամեն ինչ, ընտանիքներով փախչելով, փորձում էին փրկվել: Փախչում էին դեպի ժայռերը, որպեսզի զատիվայր արահաններով իջնեն խոր կիրճն ու այնանգից անցնեն վարանդա: Մտախուզը քողարկում էր նրանց փախուստը: Այդ ահավոր դիշերը կրակից ու զենքից զոհվեց ավելի քան հինգ հազար հայ: Նույն ժամանակ դավադիրները շրջապատել էին և Խան-քենդի զորանոցները, ռայց մուսավաթական վաշ-աին հաջողվեց ձեղքել նրանց օգակը, Գարդաոի հովառով նահանջելիս ավերելով մի քանի հայկական դյուզ: Նմանօրինակ ընդհարումներ բռնկվեցին և Խաչեն դետի հովտում:

Մեկ ամիս անց, 1920 թ. ապրիլի 28-ին, կար-միր բանակի օժանդակությամբ Բաքվի բանվորնե-րը Բաքվում խորհրդային իշխանութիւն հռակե-ցին: Մայիսի 20-ին կարմիր բանակը մտավ Շուշի, վերջ դնելով բոլոր ազգամիջյան երկպառակու-թիւններին նաև կեոնային Ղարարազում և բերելով խաղաղ դոյակցութիւն ու բոլոր ազգութիւնների աշխատավորների համազարծակցութիւն: